

УКРАЇНСЬКІ ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Юрій ФІГУРНИЙ

кандидат історичних наук,
завідувач відділу української етнології ННДІУВІ

Анотація. У статті аналізуються українські етнічні процеси у другій половині ХVІІІ ст. в українознавчому вимірі. Автор вважає, що етнічні процеси – це послідовні зміни, які відбувалися і відбуватимуться з українським народом упродовж всього його розвитку й існування як самодостатньої етнічної спільноти. Вони безпосередньо пов'язані з етногенезом (походженням) українців. З ліквідацією в кінці ХVІІІ ст. Гетьманату етнічні процеси децю загальмовуються, зберігаючи при цьому такі головні ознаки українського етносу, як єдність мови, наявність певної етнічної території, пам'ять про спільне історичне походження, традиційну духовну і матеріальну культуру, етнічну самоідентифікацію, ментальність, релігійність тощо.

Ключові слова: Україна, українці, українське етнодержавонацієтворення, етнічні процеси, Гетьманат, козаки, українознавчий вимір.

УКРАИНСКИЕ ЭТНИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХVІІІ ВЕКА

Юрий ФИГУРНЫЙ

кандидат исторических наук,
заведующий отделом украинской этнологии ННИИУВІ

Аннотация. В статье анализируются украинские этнические процессы во второй половине ХVІІІ в. в украиноведческом измерении. Автор считает, что этнические процессы – это последовательные изменения, которые происходили и будут происходить с украинским народом на протяжении всего его развития и существования как самодостаточной этнической общности. Они непосредственно связаны с этногенезом (происхождением) украинцев. С ликвидацией в конце ХVІІІ в. Гетманата этнические процессы несколько затормаживаются, сохраняя при этом такие основные признаки украинского этноса, как единство языка, наличие определенной этнической территории, память об общем историческом происхождении, традиционной духовной и материальной культуре, этнической самоидентификации, ментальности, религиозности и т. д.

Ключевые слова: Украина, украинцы, украинское этнодержавонациесозидание, этнические процессы, Гетманат, казаки, украиноведческое измерение.

UKRAINIAN ETHNIC PROCESSES IN THE LATTER HALF OF THE ХVІІІth CENTURY

Yuriy FIHURNYI

Candidate of Historical Sciences,
Head of Ukrainian Ethnology Department of NRIUSWH

Annotation. *This paper analyzes the Ukrainian ethnic processes in the latter half of the 18th century in the context of Ukrainian studies. The author considers that ethnic processes are gradual changes that occurred and will occur with the Ukrainian people over a period of its development and existence as a self-sufficient ethnic community. They are directly connected with the ethnogenesis (origin) of the Ukrainians. With the elimination of the Hetmanate at the end of the 18th century the ethnic processes slowed down slightly and along with this kept such main features of the Ukrainian ethnos as language unity, existence of a particular ethnic territory, memory of a common historical origin, traditional spiritual and material culture, ethnic identity, mentality, religion etc.*

Key words: *Ukraine, the Ukrainians, Ukrainian ethno-state-nation building, ethnic processes, the Hetmanate, Cossacks, Ukrainian studies dimension.*

Етнічні процеси – це послідовні зміни, що відбувалися і відбуватимуться з українським народом упродовж всього його розвитку й існування як самодостатньої етнічної спільноти. Вони безпосередньо пов'язані з етногенезом (походженням) українців. У XIII – першій половині XVII ст. відбувається тривалий процес становлення українського народу, який завершується в середині XVII ст., коли в часи Хмельниччини (1648–1657 рр.) розпочинається формування домодерної козацької (української) нації. На жаль, з ліквідацією в кінці XVIII ст. Гетьманщини етнічні процеси дещо загальмовуються, зберігаючи при цьому такі головні ознаки українського етносу, як єдність мови, наявність певної етнічної території, пам'ять про спільне історичне походження, традиційну культуру, етнічну тотожність тощо.

Актуальність вивчення цієї проблеми полягає в тому, що, аналізуючи українські етнотворчі процеси у другій половині XVIII ст. в українознавчому вимірі, ми не тільки осягаємо минуле нашого народу, а й докладаємо чималих зусиль, щоби зрозуміти його надбання, втрати і перспективи.

Об'єктом дослідження є Україна й українці в їх поступальному часопросторовому розвитку; предметом – науковий аналіз вітчизняного етнотворення в

50 – 90-х роках XVIII ст. в українознавчому вимірі. Хронологічні рамки праці в основному охоплюють другу половину XVIII ст. Географічні межі пов'язані передусім із Лівобережною і Правобережною Україною.

Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету, «Україна і світове українство в системі українознавства. Українці в світовій цивілізації і культурі», керівником якої є професор В. Баран. Вона виконується в ННДІУВІ відповідно до напряму планової роботи відділу української етнології.

Дослідження передбачає виконання таких головних завдань: 1) проаналізувати стан розробки теми та визначити теоретико-методологічну основу дослідження; 2) зробити загальний огляд розвитку і функціонування української народної мови у другій половині XVIII ст.; 3) дослідити перебіг складання українських земель у зазначений період та їх вплив на етнічні процеси; 4) охарактеризувати вагоме значення для українського етнотворення самотності традиційної духовної і матеріальної культури, побуту та звичаїв українців; 5) проаналізувати етнічну самоідентифікацію, ментальність і релігійність як вагомі етновизначальні особливості українського народу.

Аналіз публікацій, у яких досліджується ця наукова проблема і на які мав змогу опиратися автор, засвідчив, що заявлена ним тема потребує подальшого вивчення. Ми, в свою чергу, оприлюднюємо лише деякі праці, які безпосередньо дотичні до цієї українознавчої теми: Січинський В.Ю. Чужинці про Україну... – К., 1992; Субтельний О. Україна: історія: пер. з англ. – К., 1993; Тиводар М. Етнологія. – Ужгород, 1998; Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004; Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ, 2004; Юрій М. Ф. Етнологія. – К., 2006; Балусок В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008; Фігурний Ю. С. Українське етнодержавонацієтворення (XV – XVIII ст.) в українознавчому вимірі. – 2-ге вид., доп. і доопр. – К., 2014 та ін.

Необхідно наголосити, що в цьому комплексному українознавчому аналізі був задіяний один із головних наукових методів пошуку істини – принцип історизму, себто неупереджене висвітлення й характеристика українського етнотворення у другій половині XVIII ст. Також активно послуговувалися порівняльно-історичним методом, коли аналізували, як, позитивно чи негативно, впливала на українські етнічні процеси зміна геополітичної ситуації в Центрально-Східній Європі, а саме ліквідація Речі Посполитої та значне посилення Російської імперії.

Українському етносу як дуже складній соціально-біологічній людській спільноті притаманні такі головні ознаки: спільність мови, наявність певної території формування, традиційна культура, етнічна і національна самоідентифікація, ментальність тощо [11, 17].

Саме ці чинники були, є і будуть головними рушіями цивілізаційного етнотворення. Розглянемо найбільш важливі з них. Насамперед, це мова. Сучасний етнолог М. Тиводар пише: «Однією з найважливіших рис етнічних спільнот є наявність мовної єдності. Мова, будучи головним засобом спілкування спільноти, системою збереження, приймання і передавання інформації, водночас відмежовує їх від людей інших етносів. Вона безпосередньо пов'язана з біологічною природою людини, бо функціонує шляхом дії механізму другої сигнальної системи. Водночас мова належить до найбільш стійких і добре зовнішньо виражених компонентів культури етносів, найчастіше виступає головною етнодиференціюючою рисою. Всі люди, які належать до одного етносу, як правило, говорять однією мовою (у тому числі її діалектами), яка для них рідна, тобто засвоюється з дитинства в сім'ї родин та оточуючому етнічному середовищі. Мова є становим хребтом етнічних культур, вона виконує важливу етнотворчу і етнооб'єднавчу функції. Мова найповніше пов'язана з культурно-побутовими особливостями етносів, бо їх культура, особливо духовна, найповніше виражається рідною мовою. Більше того, мова входить у культуру етносів, зберігає і передає способи їх мислення і психології. Це підтверджується й тим, що виняткова більшість етносів світу говорять своїми рідними мовами: українці – українською, грузини – грузинською, поляки – польською, словаки – словацькою, японці – японською і т. д.» [10, 110 – 112].

Разом з тим будь-яка мова загалом й українська зокрема, окрім важливих етнотворчих функцій, виконує ще й державотворчі та націєтворчі завдання.

Саме тому член-кореспондент НАН України С. Єрмоленко, осмислюючи державотворчу функцію української мови, наголошує: «Маємо усвідомити її роль як засобу державотворення, бо ж таки єдина мова робить населення народом – державним народом» [3, 78].

У козацьку добу (XVI – XVIII ст.) етномовні процеси набувають активного розвитку. Спочатку, з 1569 р. до 1648 р., польська мова офіційно набула статусу державної на теренах Речі Посполитої та поступово починає наступ на інші сфери буття українського народу. Церковнослов'янська, зберігаючи панівне становище в Руській Православній Церкві, а згодом і в Уніатській, втрачає свій домінуючий вплив в освіті й культурі. Давньоукраїнська літературна мова, позбувшись свого державного статусу, намагається переорієнтуватися на освіту, науку й культуру. Щодо української народної мови, то об'єднання майже всіх етнічних українських земель у складі Першої Речі Посполитої (1569 – 1795 рр.) допомогло їй консолідації та розвитку. Створення Гетьманату – Української Козацько-Гетьманської Держави (1648 – 1783 рр.) – етномовної ситуації в Україні кардинально не змінило. Оскільки Гетьманщина не стала самостійною (суверенною) державою, а лише отримала права автономії у складі Московського царства, а згодом Російської імперії, тому на державному рівні польську мову замінила московська (російська), яка поступово, крок за кроком (так, як це робила до неї польська) розпочинає тиху експансію на всі сфери життя українського суспільства. Церковнослов'янська локалізується виключно у сакральній царині, тоді як ареал вживання давньоукраїнської літературної мови з часом

невблаганно звужується під потужним тиском як державної російської, так і народної. Незважаючи на остаточну ліквідацію Гетьманщини, українська народна мова продовжує розвиватися і збагачуватися не тільки на теренах Лівобережжя, а й на Слобожанщині, Правобережжі, Галичині та зберігає статус-кво на Поліссі, Закарпатті й Буковині. Проте саме Наддніпрянщина стала тим ядром, навколо якого гуртувалася, розвивалася, міцніла й поширювала свій вплив українська народна мова, тим самим консолідуючи український етнос, об'єднуючи його духовну культуру, самотність і ментальність.

З цього приводу дослідник І. Матвійс зазначає: «У самому кінці XVIII і на початку XIX ст. народомовний варіант літературної мови настільки переважав інші варіанти, що остаточно витіснивши їх, став уважатися єдиним можливим типом літературної мови, а ще більше зблизившись з уніфікованим і найпоширенішим південно-східним наріччям, перетворився в нову українську літературну мову. Сприяли цьому історично-політичні чинники. Зазначений період характеризується посиленням національно-культурного гніту в Східній Україні з боку російського царизму. Стара українська літературна мова була усунена з усіх адміністративних і культурних осередків і замінена російською мовою. Навчання, за винятком деяких «дьяківських» початкових шкіл, українською мовою не велось... Отже, в селах і містах України продовжувала функціонувати тільки жива усно-розмовна і діалектна мова. Важливою особливістю живої усно-розмовної української мови в межах Російської імперії було те, що внаслідок своєї історії Східної

України вона була позбавлена різких говіркових відмін. Це зумовило її великі потенції, робило її придатною до виконання функції загальнонародної літературної мови... А саме східноукраїнські говори лягли в основу нової української літературної мови, яка протягом свого функціонування згодом увібрала в себе також елементи майже всіх інших українських говорів. Сприятливим було те, що народно-розмовний варіант староукраїнської літературної мови, якою в кінці XVIII ст. існувала велика, хоч головним чином рукописна, літературна, був дуже близьким до живої усно-розмовної народної мови» [4, 29].

Отже, розвиток і функціонування української народної мови у зазначений період характеризувалися неперервністю, послідовністю й активністю. Незважаючи на суттєвий тиск і експансію російської мови на українські етнічні землі, вона (точніше, її носії – українці) не тільки зуміла зберегти свої позиції, але й започаткувала творення модерної літературної української мови, що стала похідною від народної, тим самим посиливши свої етнотворчі, державотворчі й націєтворчі функції.

Однією з головних етновизначальних рис українського народу є наявність власної споконвічної етнічної території. С. Рудницький виокремив такі основні етапи формування українського терену: «Український народ сидить у північно-західній половині свого нинішнього обсягу від непам'ятних часів, може ще від часів праслав'янської єдності. Від V-го століття по Христі починається експансія Праукраїнців (Антів) на Схід і Південь. В X і XI-му віках являється, як результат тієї експансії, староукраїнська Київська держава, яка опановує ціле

північне побережжя Чорного моря від Дунайських гирл до Кубані. Напори азійських кочовиків відсувають, щоправда, український народ на цілі століття від чорноморського побережжя, однак від XVI-го віку починається нова експансія Українців на Південь і Схід, котра й донині ще не скінчена. В XVIII-му столітті український народ дійшов знов до Чорного моря й Кавказу, в XIX-му укріпив і розширив свої тутешні землі, дійшов до Каспія й розширює свою територію в цих сторонах щораз дальше» [6, 290].

В останній чверті XVIII ст. геополітична ситуація в Центральній і Східній Європі зазнала кардинальних змін. Внаслідок трьох поділів з політичної карти світу зникла колись потужна держава з населенням понад 11,5 млн. осіб і територією 733 тис. кв. км – Річ Посполита. Приблизно 62% її території й 45% населення заволоділа Росія, 18% землі й 32% мешканців – Австрія та 20% терену й 23% осіб – Пруссія. Таким чином, як стверджує О. Субтельний, ці радикальні геостратегічні зміни на політичній карті Східної Європи прямо позначилися на українцях, у 1772 р. українці Галичини та Буковини потрапили під австрійське панування, а до 1795 р. все Правобережжя відійшло до Російської імперії [9, 225].

Отже, у кінці XVIII ст. українські етнічні землі поглинули дві потужні імперії. Так, до складу Австрійської увійшли майже вся Західна Україна, Буковина (забравши її в 1775 р. у Молдавії) і Закарпаття, а до Російської – Наддніпрянщина, Слобожанщина, Полісся, Східне Поділля, Причорномор'я та ін. Більш як столітне перебування цих теренів у підпорядкуванні Відня і Санкт-Петербурга наклало суттєвий відбиток на українців, які мешкали по обидва боки імперських кордонів.

Таким чином, проаналізувавши перебіг складання українських земель у другій половині XVIII ст., можна дійти таких висновків: 1) однією з головних етновизначальних рис українців є наявність власного споконвічного терену; 2) внаслідок трьох поділів Речі Посполитої ця східноєвропейська держава перестала існувати, а її землі були загарбані сусідами-агресорами: Австрією, Пруссією й Росією; 3) у свою чергу українські етнічні території, які на той час належали Варшаві, увійшли до складу Австрійської та Російської імперій; 4) незважаючи на розчленування українських земель, вони утворювали цілісну етнічну територію, де продовжувалися розвиток, розселення, відтворення українців, розповсюдження української мови, культури, традицій, побуту і звичаїв.

Однією з важливих етновизначальних ознак українців є самотність їхньої традиційної духовної і матеріальної культури, побуту і звичаїв. Досліджуючи цей вагомий чинник етнотворення, Ф. Вовк у праці «Етнографічні особливості українського народу», яка вперше була оприлюднена в книзі «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (СПб., 1916), наголошував: «Розуміючи етнографію, як народний побут, зовнішній та внутрішній, ми маємо за мету зазначити побутові особливості українського племені та зіставити їх із такими самими особливостями інших народів, особливо сусідніх з українським. Побутові особливості кожного народу є наслідок його колективної чинності, спрямованої на задоволення його життєвих потреб. Економічний бік цієї чинності становить завдання окремої галузі знання, а ті форми, що їх прибирає сама ця чинність, а також і наслідки

її у вигляді побутових річей, психічних та соціальних явищ підлягають науковому дослідженню в ділянці етнографії. Під впливом різних факторів: раси, зокільного оточення, традиції та, нарешті, культури, – кожний народ творить ці речі та ці явища по своєму, і оригінальність цієї творчості тим більша, чим сам народ цільніший, як расова та громадська група. Тому, для характеристики побутового життя українського народу, ми повинні розглянути його способи здобування сировини, техніку, його їжу, житло, домашню обстановку та одягу, вірування, звичаї та обряди, громадські та правні розуміння, і нарешті, народні знання, оскільки вони справді народні, цеб-то незалежні од безпосереднього впливу шкільної науки» [1, 34].

У свою чергу М. Тиводар під етнічними традиціями розуміє комплекси, сукупність установлених способів господарювання, форм матеріальної і духовної культури, суспільного життя і побуту етносів, що передаються від покоління до покоління майже в незмінному вигляді. На його думку, всі вони склалися в ході тривалих історичних процесів, особливостей господарського і соціально-економічного розвитку етносів та своєрідностей природно-географічного середовища, тому культурно-побутові особливості передаються з покоління в покоління, стають традиційними, стійкими і живуть навіть тоді, коли умови життя змінилися. Вчений пише: «Найповніше традиції проявляються в господарстві, типах будівель, одязі, їжі, сім'ї, побуті, святково-обрядовій культурі, тобто в особливостях традиційно-побутового життя. Так, українське житло в степах глинобитне, а в лісах зрубне, у росіян – лише зрубне,

без обмазки стін... Український віз пристосований для запрягу волів і дуже відрізняється від російської «телегі», пристосованої для запрягу коней. Українські ковалі надавали особливих форм навіть сокирам, мотикам, лопатам, а сапа не має аналога в традиційних культурах інших етносів» [10, 117].

Для українознавців, які досліджують самобутню традиційну культуру тогочасних українців, їхній побут і звичаї, є дуже важливими свідчення іноземців, які на власні очі бачили, спостерігали і контактували з нашими пращурами. Англійський подорожувальник Д. Маршаль, що був в Україні (проїжджав через Київщину і Чернігівщину) в 1769 – 1770 рр., описуючи свою подорож у 1772 р., свідчив: «Україну застав я, як країну неймовірно родючу й дуже добре загосподарену, неподібну до уяви, яку я створив собі про Україну, на основі прочитаних книжок. ... Сучасне українське покоління – це моральний і добре вихований нарід; українські селяни – найкращі хлібороби в цілій Росії, а Україна, з огляду на скарби своєї природи є найважливіша провінція Росії» [13, 171].

Інший подорожній, академік Російської Імператорської Академії Наук, німець Й. Гільденштедт, що відвідав узбережжя Азовського моря в 1771–1774 рр., проаналізувавши особливості народного побуту і господарства, писав, що донські козаки «здебільшого живуть у курних хатах, але малоросіяне у своїх мазанках улаштовують з вербових прутів коміни, до яких дим проводиться у сіни через рукав» [13, 164].

Мандрівник, німецький лікар з Гамбурга, що перебував при польському договорі, Й.-В. Меллер у своїх спогадах «Подорож з Варшави на Україну в

1780 і 1781 рр.» і «Подорож з Волині до Херсону», за свідченням В. Січинського, подає цікаву інформацію про місцеві говірки, обрядовість під час свят, будову подільських хат, скляні гути, торговельні зв'язки України з сусідами тощо [13, 167].

У кінці XVIII – на початку XIX ст. царат активно розпочав колонізацію Південної України, а саме Надчорномор'я, здобуття якого коштувало чималих українських жертв протягом багатьох століть. «Цю кольонізацію, – наголошував В. Січинський, – москалі переводили за поміччю закликаних ріжних чужинців – італійців, німців, сербів, жидів, даючи їм ріжні привілеї, позички, реманент, звільняючи від податків і т. д. Подібні привілеї мали також москалі, що зліталися сюди зі всіх боків Московщини. Зовсім інакше ставилися до українців. Вони не тільки не мали подібних привілеїв, але мусіли платити великі податки. Крім того, російська адміністрація ставилася до них з великим підозрінням, бо ж це були, переважно козаки, бувші запорожці і «мазепинці», що вміли шанувати волю і відстоювати свою гідність» [8, 170 – 171].

Отже, у другій половині XVIII ст. відбувалося активне становлення і розвиток української духовної і матеріальної культури, народних звичаїв і побуту. Їх високий рівень, унікальну самобутність неодноразово у своїх працях відзначали як вітчизняні, так і іноземні вчені та мандрівники.

Вагомими етновизначальними особливостями українців є етнічна самоідентифікація, ментальність, релігійність тощо. З цього приводу М. Тиводар зазначає: «Етнологія розрізняє два аспекти етнічної самоідентифікації: індивідуальну

етнічну самосвідомість та свідомість етнічної спільноти (етнічну свідомість). Обидва аспекти фіксують самоідентифікацію членами етнічних спільнот свого стану й культурно-побутової єдності. У першому випадку етнічна самосвідомість – усвідомлення етнофором (індивідом. – Ю.Ф.) своїх етнічних інтересів, дій, почуттів, думок, мотивів. Цим фіксується юридичне і моральне право (індивіда) на етнічну самоідентифікацію, вільний вибір етнічної належності... Другий аспект етнічної свідомості – це свідомість етнічної спільноти, тобто уявлення членів етнічної спільноти про самих себе. Такі уявлення можуть бути правильними чи помилковими, справедливими чи несправедливими, точними чи приблизними, але вони завжди суб'єктивні і існують лише в головах людей. Етнічна свідомість зберігає і передає весь процес етногенезу, складання і взаємодію його властивостей як історично сформованої міжпоколінної спільноти. Поява свідомості етнічної спільноти засвідчує усвідомлення членами етнічної спільноти своєї ідентичності, тобто: єдності культурно-побутових традицій; поширення і вживання загальної самоназви; гордості за соціально-економічні, культурні та політичні досягнення свого народу; відмінності від інших етносів і переконання в існуванні особливої крові свого етносу; наявності етнічних стереотипів і ментальності і т. ін.» [10, 119 – 120].

На той час (у другій половині XVIII ст.) лише розпочалася активна фаза поглинання Російською імперією Лівобережжя (колишньої Гетьманщини) і Правобережжя (територій, які відійшли до царату за умовами трьох поділів Речі Посполитої). Саме тому українці добре

відчували й усвідомлювали свою відмінність від росіян, поляків і представників інших етнічних спільнот. У свою чергу це розуміли й іноземці. Професор мінералогії Кембриджського університету англієць Е.-Д. Кларк у своїй книжці «Подорож до Росії, Криму й Туреччини» (Лондон, 1812) писав: «Ми зустріли валки українців, що різняться під кожним оглядом від інших мешканців Росії. Це дуже шляхетна раса. Вони виглядають кріпкіше і краще від москалів і перевищують їх у всьому, де лиш може одна кляса людей перевищати другу. Вони є чистіші, запопадливіші, чесніші, благородніші, ввічливіші, відважніші, гостинніші, побожніші та менш забобонні... Хати на Україні чисті і білі, як в Уельсі. Нарід на Україні нагадує верховинців Шотландії... За столом українського селянина більша чистота, аніж за столом у московського князя... Після повстання Мазепи російський уряд не переставав нищити привілеїв України» [13, 162].

Надзвичайно цікавим джерелом є праця «*Memories secretes sur la Russie*» («Секретні спомини про Росію») француза Ш.Ф. Масона, оприлюднена у 1800, 1804 і 1863 роках. Характеризуючи його особистість і життєвий шлях, В. Січинський зазначав: «Ш.Ф. Масон, француз з походження, служив у російському війську в рр. 1762–1807 і близько стояв до царського двору, його справ та інтриг. Хоч автор висловлюється про московську тиранію досить обережно «стараючись» – як сам пише – «затримати рівновагу між вдячністю до нації, яка його так гостинно прийняла, а нехиттю до уряду», все таки його зауваження розкидані по цілій книжці, щодо України і українських змагань, досить цікаві. Він не зле зорієнтований у взаємовідносинах поміж

Україною і Московщиною і виразно розрізняє «russe» від «ukrainen» [8, 175].

Зокрема, що стосується нашої проблематики, Ш.Ф. Масон писав: «Козаки не мають нічого спільного з росіянами, хіба що грецьку релігію й зіпсуту мову. Їхні звичаї, навпаки, спосіб життя, їжі, війни – цілком відмінні, коли не брати під увагу загальних схожостей, які завжди існують між межуючими народами, наближеними до себе вузлами релігійними і політичними. Козаки є далеко гарніші, вищі, активніші, зручніші, вигадливіші й особливо далеко чесніші за росіян, менше звиклі до рабства. Вони щирі, відважні й говорять сміливіше. Їх зверхність менш одноманітна і тавро, що їх накладає рабство, їх ще не цілком споганило та не дало скарлуватіти. Козаки, це Номади, чабани, войовники, грабіжники. Росіяни – осілі, хлібороби, крамарі, тому природно, вони менш войовничі й великі шахраї в торгівлі. Козаки жорстокі й криваві, але тільки в розгарі військової дії, росіяни є з природи холоднокровно-безпощадний і суворий...» [13, 175].

Російський учений В. Зуев, що здійснив за дорученням Російської Імператорської Академії Наук подорож до України в 1781–1782 рр., дещо згодом оприлюднив свої враження у книзі «Придорожні записки Василя Зуева съ Петербурга до Херсона въ 1781 и 1782 г.» (Петербург, 1787). Зокрема, він зазначає, що на Харківщині народ своєю мовою, одягом і звичаєм зовсім відмінний від росіян [13, 178].

Інший росіянин П. Сумароков у праці «Досути кримського судьи» (Петербург, 1803, 1805) зі щирим здивуванням написав: «Інші обличчя, інші звичаї, інший одяг, інший устрій і чую іншу мову. Невже тут межа Імперії? Чи не іншої в'їжджаю держави?» [13, 180].

В. Ізмайлов, аналізуючи сімейне життя українців, з подивом констатував, що воно у них відзначається великим коханням, довірою і пошануванням: «Взаємна любов створює в їх домашньому господарстві кращу гармонію і порядок, ніж влада і послух у нас... Дівчата мають вільну поведінку, кожна з них є гарна, проворна і приваблива. Вони стрункі і зграбні як на селянок» [13, 180].

Отже, якщо росіяни у своїх працях підтверджували самотність й іншість (інакшість) українського народу та їх різючу відмінність від російського, то на ці ж особливості звертали увагу іноземці. Так, Мальт-Брюн, географ данського походження, опираючись на рукописи француза Р. Вуцема, який деякий час перебував на Лівобережжі, у власній праці «Tableau de la Pologne ancienne et moderne» («Таблиця давньої і сучасної Польщі») (Париж, 1807) зазначав: «Українці (les Ukrainois) – це нащадки київської Руси. Селяни на Україні ощадніші, ніж московські: вони не пустошать у хижацький спосіб своїх лісів. Будинки українських селян гарні і міцні, ніхто з них не носить лаптів, як на Московщині. Вони кременіше збудовані і більше освічені, ніж селяни, наприклад, Литви» [13, 184].

Однією з важливих ознак будь-якого етносу, в тому числі й українського, є його менталітет. М. Тиводар наголошує, що поняття «менталітет» (національний характер) можна трактувати як образ і напрям думок, спосіб мислення, склад розуму, звичок і настроїв, духовний і внутрішній (психічний) склад особистостей соціальних, професійних і політичних груп населення, як прояв особливості його територіальних державно-політичних та етнічних спільнот,

тому ментальність постає перед нами у вигляді ієрархії ідей, поглядів, уявлень про світ, оцінок і самооцінок, способів світосприйняття і висловлювання думок. На його переконання, ментальність та її ієрархія формування в процесі етногенезу, етнічних процесів і міжетнічних контактів і водночас особливості її формування визначаються соціально-економічними, історичними, політичними та ідеологічними чинниками. Разом з тим вчений стверджує, що існує два типи ментальності. Перший тип – національна ментальність, специфічна соціальна, політична, ідеологічна та побутова практика населення країни, способи сприймання і розуміння ним зовнішніх і внутрішніх обставин свого життя. Саме вона передає особливості психічного стану і світогляду людей, котрі живуть у складі певного моноетнічного чи поліетнічного державно-політичного утворення. А другий тип – це етнічна ментальність, сформовані в процесі етногенезу особливості психічного складу, традиційного світогляду, світовідчуття і світосприйняття членів етнічної спільноти. Вона формується під впливом спадкових етнопопуляційних, геопсихологічних, історичних, етногенетичних, політичних, культурно-міфологічних та інших чинників упродовж цього періоду зародження, становлення і розвитку того чи іншого етносу [10, 129 – 130].

К. Хаєцький, польський шляхтич з Кракова, конфедерат, потрапив у російський полон і був відправлений через Україну до Сибіру, у своїх «Записках» (1768–1776) («Киевская Старина». – Київ, 1883. – Ч. 1, 3, 11, 12) залишив надзвичайно цікаві свідчення про українську ментальність та ще й порівняв її з російською: «Ніжин – місто

упорядковане і багатолюдне. Мешканці, виявилось, були дуже людяні: не тільки господарі приділених нам мешкань поводитися з нами ласкаво і чемно, але і інші мешканці, коли ми виїздили, переганяли нас на санках кидаючи нам хліб житний і пшеничний та грощі. Ми були глибоко зворушені людяністю цього народу...» [13, 159]. Проте ситуація кардинально змінюється, як тільки заарештовані поляки перетинають українсько-російський етнічний кордон: «Ми зустріли зовсім нове для нас населення, що різко ріжнлося [від українців] своїми звичаями... Коли ми відїздили до (московського) села, майже усі мешканці збіглися дивитися на нас як на видовище; вони насміхалися над нами, кидали в нас снігом і грудками нечисти – поводитися з нами по ворожому; не хтіли нам нічого продавати, а якщо і погоджувалися, то вимагали неймовірні ціни» [13, 159 – 160].

Німецький природознавець і лікар С.-Г. Гмелін у чотири томній праці «Reise durch Russland» («Подорож через Росію») (Санкт-Петербург, 1770 – 1784) так описав ментальність українців: «... Дуже пильні, вдачею веселі, привітливі, замилувані до музики, а ще більше того до пиття... Люблять і пильнують чистоти, для того і в найпростіших хатах у них значно краще, ніж у найбагатших дворах у росіян» [13, 160].

Французький історик і дипломат Ж.-Б. Шерер у книзі «Annales de la Petite-Russe; ou histoire des cosaques-saporoges et des cosaques de L'Ukraine, ou de la Petite-Russe...» («Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії...») (Париж, 1788), до речі, першому західноєвропейському дослідженні, виключно присвяченому

українській проблематиці, зокрема, наголошував: «Мешканці України, які всі звалися козаками й пишалися цим ім'ям, воліють з тих пір, коли їх поділили на полки, а особливо від часу знищення запорозьких козаків, іменуватися малоросіянами, або мешканцями Малої Росії. Вони високі на зріст, кремезні, вправні, щедрі, не цікавляться збагаченням, ревниві до своєї волі й зовсім не придатні носити ярмо. Вони не знають утоми, вперті й хоробрі, але трохи схильні до пиятики. Вони вміють воювати, полювати на звіра, ловити рибу й знають усі ремесла, потрібні у житті» [14, 23].

П. Шаліков так описав деякі ментальні риси українців: «Загалом жінки тут милі, майже всі з «томними» і разом з тим палкими очима, в котрих так яскраво виявляється чулисть душі і серця. Природа наложила на їх обличчя знак любові і ніжності... Тут не Москва: не скоро господиня дому вас уласкавить – не буде зараз же запрошувати вас на вечірку, на обід, на вечерю» [13, 179].

В. Измайлов стосовно засад української ментальності наголошував: «Українці полюблять свою батьківщину і її славу, бо... слава ця завжди була тісно зв'язана з обов'язком патріотизму» [13, 180].

Важливим чинником етнотворення є релігія (латиною *religio* – благочестя, благословення, богослужіння, побожність, пов'язання, предмет культу, святиня) – система особливих поглядів, світосприймання, світосприйняття світогляду і світовідчуття, а також відповідна поведінка і культові дії, які впливають з віри у той чи інший різновид надприродного і сакрального та передають віру людей в реальне існування Бога (надприродної сили) і мають зовнішні прояви у поведінці, побуті й спеціальних атрибутах.

Вчений М. Тиводар зазначає: «Релігії як особливе явище культури залишили глибокий слід і мають великий вплив на окремі елементи матеріальної культури, громадський і сімейний побут етносів, їх традиційні свята і обряди та духовне життя. Саме тому при етнографічних описах і характеристиках обов'язково вказується релігійна належність етносів чи окремих їх частин. Крім того, ще й нині проявляється політичне протистояння чи солідарність країн за їх належність до однієї з світових релігій чи їх течій, мають місце навіть збройні конфлікти на релігійному ґрунті» [10, 137].

У домодерну добу дуже вагомим елементом етнічних процесів була релігія, особливо це стосується часів середньовіччя, де питання віри, віротерпимості, віросприйняття панували в свідомості та визначали цивілізаційну, етнокультурну ідентифікацію як пересічного індивідуума, так і тогочасних етнічних спільнот. Релігія в ті часи – це не тільки віра, ідеологія, культура, а й спосіб життя цілих народів [12, 29].

У зв'язку з цим Б. Савчук наголошує: «...Будучи важливим чинником етнотворення, релігія здатна прискорювати або ж гальмувати цей процес, сприяти збереженню єдності й цілісності етнічної спільноти або ж, навпаки, посилювати внутрішню дезінтеграцію. Як реальна, а в деяких випадках і визначальна ознака ідентифікації особи релігія може сприяти посиленню чи послабленню її етнічності, виступаючи, таким чином, реальним значущим фактором впливу на всі сфери етнічного буття. Все це необхідно враховувати при вивченні етнічних явищ і міжетнічних стосунків, а також моделюванні їх подальшого розвитку» [7, 464].

Із завершенням епохи середньовіччя, поступальним розвитком цивілізації Homo Sapiens, завдяки кількісному та якісному розширенню у тогочасному соціумі прогресивних уявлень, новітніх технічних, наукових, освітніх і гуманітарних знань вплив релігії поступово обмежується. Разом з тим, навіть втрапивши своє панівне становище, вона продовжувала залишатися і залишається наразі вагомим і дієвим фактором у цивілізаційному етнодержавонацієтворенні загалом і в українському зокрема. Особливе місце в релігії займає церква – специфічний соціальний інститут, тип релігійної організації зі складною чітко централізованою та ієрархізованою системою стосунків між священнослужителями та віруючими, що продукують, зберігають і передають релігійну інформацію, координують релігійну діяльність і здійснюють контроль за поведінкою людей. Зрештою, у православ'ї та католицизмі церква – не людська спільнота, а надприродний утвір, що має риси божественної вічності, непорушності, нетлінності, святості, «містичне тіло Ісуса Христа», посередниця між Богом і людьми, охоронниця скарбниці дарів благодаті, поза якою неможливе спасіння [5, 405].

Християнська релігія й відповідна церковна організація були, є і будуть визначним конструктивним елементом світобачення і світосприйняття України, українців і світового українства. О. Субтельний з цього приводу зазначає: «Православна церква століттями виступала центром і рушієм культурного життя на Україні. В боротьбі з польським католицизмом вона стала втіленням української самобутності. Але самобутність ця поблякла із вступом на арену Російської

імперії як оборонця всього православ'я, включаючи українське. Позбавлена сенсу існування, українська церква втратила свою рушійну силу. Приблизно в цей час вона перестала існувати як окреме ціле. Поглинання української церкви імперським духовним «істеблішментом» перебігало паралельно з ліквідацією автономії Гетьманщини... Сповнене ксенофобії російське духовенство, яке довгий час підозрювало українців у тому, що вони «заразилися» латинськими впливами, стало переробляти їх на власний штиб. Під приводом викорінення «єретичних відхилень» Священний Синод змушував українців друкувати книги, писати ікони, зводити церкви за російськими взірцями. У 1786 р. державі були передані всі церковні землі, й церква у фінансовому відношенні стала цілком залежною від уряду. Наприкінці століття більшість церковних ієрархів України були росіянами або зрусифікованими українцями. Колись осібно й зорієнтована на Захід українська православна церква тепер стала всього-на-всього готовим засобом поширення російської імперської культури» [9, 246 – 247].

З цими аргументованими твердженнями солідаризується Б. Савчук: «Під впливом Російської православної церкви офіційне українське православ'я почало втрачати свої самобутні риси, перетворюючись на засіб денационалізації народу. Розпочата у 70-х роках XVII ст. політика уніфікації українського староросійського православ'я незабаром стає радикальнішою, набирає незворотного характеру. Ліквідація протягом XVIII ст. української культурно-духовної самобутності супроводжувалася заборонною видання україномовних церковних книг, запровадженням єдиного для

української та російської церков списку святих, припиненням будівництва та розпису храмів в українському національному стилі тощо. Важливою передумовою для цього стало «кадрове перемишування» духівництва, коли, з одного боку, українських священників направляли на службу в Росію, де їх денационалізували, а з другого – в Україну спрямовували російських духовних отців із завданням русифікувати місцеву паству. Тому в українському церковно-релігійному житті утверджується білінгвізм (двомовність), московський дух опановує духовні семінарії, Києво-Могилянська академія занепадає. Ще трагічніше розгорталися події на Правобережній Україні, яка після поділів Польщі у кінці XVIII ст. також перейшла під владу Російської імперії. У XVII ст. понад 70% населення цього регіону становили українці-уніати (греко-католики) та поляки римо-католики. Московський уряд повів проти них брутальний наступ: відбиралися і нищилися храми, замість їхньої церковно-адміністративної структури створювалися православні єпархії, округи, парафії, монастирі, братства тощо. Всі опозиційні виступи придушувалися силою» [7, 482 – 483].

Наостанок хочемо надати слово Д. Дорошенку стосовно релігійного життя українців в Австрійській імперії: «Прилучення Галичини до Австрії принесло великі полегші для українського населення: було заведено більш модерну адміністрацію, зменшено кріпацьку неволю, піднесено матеріальний добробут уніатського духовенства – одинокої інтелігентної верстви серед галицьких Українців, положено початки українського шкільництва, нижчого та середнього, а р. 1786 заведено українські виклади в

новозаснованому Львівському університеті. Все це підняло дух галицьких Українців і прочистило дух для національного відродження, котре почалося тут під тими самими впливами і в таких же формах, як і в інших слав'янських народів. Зразу ж була відчута і зазначена національна спільність з цілою масою українського народу, що була під Росією. В громадському і культурному житті галицьких Українців довго грало першу роль духовенство; та й самий греко-католицький обряд відігравав певну роль в національному житті, врятувавши протягом XVIII століття галицьких Українців од остаточної латинізації і спольщення. Але провідна роль духовенства в громадському житті наклала свій одпечаток на його, надавши йому певний характер консерватизму, лояльності й поміркованости» [2, 456].

Отже, етнічна самоідентифікація, ментальність і релігійність є вагомими етновизначальними особливостями українського народу. Необхідно наголосити на суттєвій відмінності українців (культура, побут, традиції, менталітет) від інших етнічних спільнот, особливо від росіян. Навіть у релігійній сфері, незважаючи на нібито єдиновірність (українці і росіяни були вірними християнами східного обряду), на той час між ними існували деякі розбіжності, які російська влада намагалася з усіх сил ліквідувати.

Таким чином, вітчизняні етнічні процеси у другій половині XVIII ст. характеризуються як кількісним, так і якісним їх наповненням і розвитком: 1) функціонування української народної мови відзначалося неперервністю, послідовністю й активністю, незважаючи на суттєвий тиск і експансію російської

мови на українські етнічні землі, вона (точніше, її носії – українці) не тільки зуміла зберегти свої позиції, але й започаткувала творення модерної літературної української мови, що стала похідною від народної, тим самим посиливши свої етнотворчі, державотворчі й націєтворчі функції; 2) у кінці XVIII ст. українські етнічні землі поглинули дві потужні імперії, зокрема, до складу Австрійської увійшли майже вся Західна Україна, Буковина (анексована у 1775 р. у Молдавію) і Закарпаття, а до Російської – Наддніпрянина, Слобожанщина, Полісся, Східне Поділля, Причорномор'я та ін., більше як столітнє перебування цих теренів у підпорядкуванні Відня і Санкт-Петербурга наклало значний відбиток на українців, які мешкали по обидва боки імперських кордонів; 3) у зазначений час відбувалося активне становлення і розвиток української традиційної духовної і матеріальної культури, народних звичаїв і побуту, їх високий рівень, унікальну самобутність неодноразово у своїх працях відзначали як вітчизняні, так і іноземні вчені та мандрівники; 4) етнічна самоідентифікація, ментальність і релігійність були вагомими етновизначальними реперами (особливостями) українського народу, що відрізняли його від інших сусідніх етнічних спільнот – поляків, білорусів, угорців, молдаван, словаків й особливо від росіян, найбільш яскраво вони відобразилися у культурі, побуті, традиціях і менталітеті, навіть у релігійній сфері, незважаючи на нібито єдиновірство українців і росіян (християн східного обряду), між ними існували деякі розбіжності, які метрополії (Відень і Санкт-Петербург), а найбільше російська імперська влада, намагалися з усіх сил ліквідувати й уніфікувати.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – Нью-Йорк: Howerla, 1976. – 356 с.
2. *Дорошенко Д.* Слов'янський світ у його минулому й сучасному. – К.: Темпора, 2010. – 784 с.
3. *Єрмоленко С. Я.* Мова і українознавчий світогляд. – К.: НДІУ, 2007. – 444 с.
4. *Матвіяс І.* Варіанти української літературної мови. – К., 1998. – 162 с.
5. *Мордвінцев В.* Церква // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.: Вища школа, 2002. – 432 с.
6. *Рудницький С.* Українська справа зі становища політичної географії // Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: у 2 кн. – Кн. 1. – К.: Либідь, 1996. – С. 288 – 319.
7. *Савчук Б.* Українська етнологія. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. – 560 с.
8. *Січинський В. Ю.* Чужинці про Україну... – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 256 с.
9. *Субтельний О.* Україна: історія: пер. з англ. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
10. *Тиводар М.* Етнологія. – Ужгород, 1998. – 580 с.
11. *Фігурний Ю.С.* Український етнос у просторі й часі: українознавчі дослідження етнічних, державотворчих і націєтворчих процесів в Україні. – К.: ННДІУ, 2009. – 520 с.
12. *Фігурний Ю.С.* Українське етнодержавонацієтворення (XV – XVIII ст.) в українознавчому вимірі: монографія та вибрані українознавчі праці. – 2-ге вид., доп. і доопр. – К., 2014. – 400 с.
13. Цитується за *Січинським В. Ю.* Чужинці про Україну... – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 256 с.
14. *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії: пер. з фр. – К.: Укр. Письменник, 1994. – 312 с.

REFERENCES

1. *Vovk Khv.* Studii z ukrainiskoi etnografii ta antropologii. – Niu-York: Howerla, 1976. – 356 s.

2. Doroshenko D. Slovianskyi svit u yoho mynolomu y suchasnomu. – K.: Tempora, 2010. – 784 s.
3. Yermolenko S.Ya. Mova i ukrainoznavchyi svitohliad. – K.: NDIU, 2007. – 444 s.
4. Matviias I. Varianty ukrainskoi literaturnoi movy. – K., 1998. – 162 s.
5. Mordvintsev V. Tserkva // Istorychna nauka: terminolohichni i poniatiinyi dovidnyk. – K.: Vyscha shkola, 2002. – 432 s.
6. Rudnytskyi S. Ukrainska sprava zi stanovshcha politychnoi heohrafii // Kryshchenko V.S. Ukrainoznavstvo: Khrestomatiia-posibnyk: u 2 kn. – Kn. 1.– K.: Lybid, 1996. – S. 288 – 319.
7. Savchuk B. Ukrainska etnolohiia. – Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2004. – 560 s.
8. Sichynskyi V.Yu. Chuzhyntsi pro Ukrainu... – K.: Firma «Dovira», 1992. – 256 s.
9. Subtelnyi O. Ukraina: istoriia: per. z anhł. – 3-tie vyd., pererob. i dop.– K.: Lybid, 1993. – 720 s.
10. Tyvodar M. Etnolohiia. – Uzhhorod, 1998. – 580 s.
11. Fihurnyi Yu.S. Ukrainskyi etnos u prostori y chasi: ukrainoznavchi doslidzhennia etnichnykh, derzhavotvorchykh i natsiietvorchykh protsesiv v Ukraini.– K.: NNDIU, 2009. – 520 s.
12. Fihurnyi Yu.S. Ukrainske etnoderzhavonatsiietvorennia (XV–XVIII st.) v ukrainoznavchomu vymiri. Monohrafiia ta vybrani ukrainoznavchi pratsi. – 2-he vyd., dop. i doopr. – K., 2014. – 400 s.
13. Tsyuietsia za Sichynskym V.Yu. Chuzhyntsi pro Ukrainu... – K.: Firma «Dovira», 1992. – 256 c.
14. Sherer Zh.-B. Litopys Malorosii, abo Istoriia kozakiv-zaporozhtsiv ta kozakiv Ukrainy abo Malorosii: per. z fr. – K.: Ukr. Pysmennyk, 1994. – 312 s.

Yu. Fihurnyi

Ukrainian Ethnic Processes in the Latter Half of the XVIIIth Century

Abstract

National ethnic processes in the latter half of the XVIIIth century are characterized by both quantitative and qualitative content and development: 1) the use of the Ukrainian popular (grass-roots) language is marked by continuity, consistency and frequency. Despite great pressure and expansion of the Russian language within Ukrainian ethnic territories it (or rather native speakers – Ukrainians) not only managed to preserve its position, but also initiated creation of a modern literary Ukrainian language that derives from the grass-roots language, thus having increased its ethno-state-nation building functions; 2) at the end of the 18th century Ukrainian ethnic territories were grabbed by two powerful empires, in particular, almost all Western Ukraine, Bukovyna (annexed in 1775 in Moldova) and Transcarpathia went to the Austrian Empire, and Over Dnipro Land, Slobola Ukraine, Polissia, East Podolia and the Black Sea Coast went to the Russian Empire. Being under Vienna and St. Petersburg has left a significant mark on the Ukrainians living on the both sides of the imperial frontiers; 3) the mentioned period is distinguished by active development of the Ukrainian traditional spiritual and material culture, folk customs and traditions the high level and unique character of which was described by native and foreign scholars and travelers; 4) ethnic identity, mentality and religion were significant ethno-determining features of the Ukrainian people. They distinguished it from other neighboring ethnic groups – the Poles, the Belarusians, the Hungarians, the Moldavians, the Slovaks and especially the Russians. The most brightly they are represented in the culture, life, traditions and mentality, even in the religious sphere. Despite seemingly common religion of both the Ukrainian and Russian people (Eastern Rite Christians) there were some differences among them which Vienna and St. Petersburg, and most of all – the Russian imperial authorities tried to eliminate and unify.